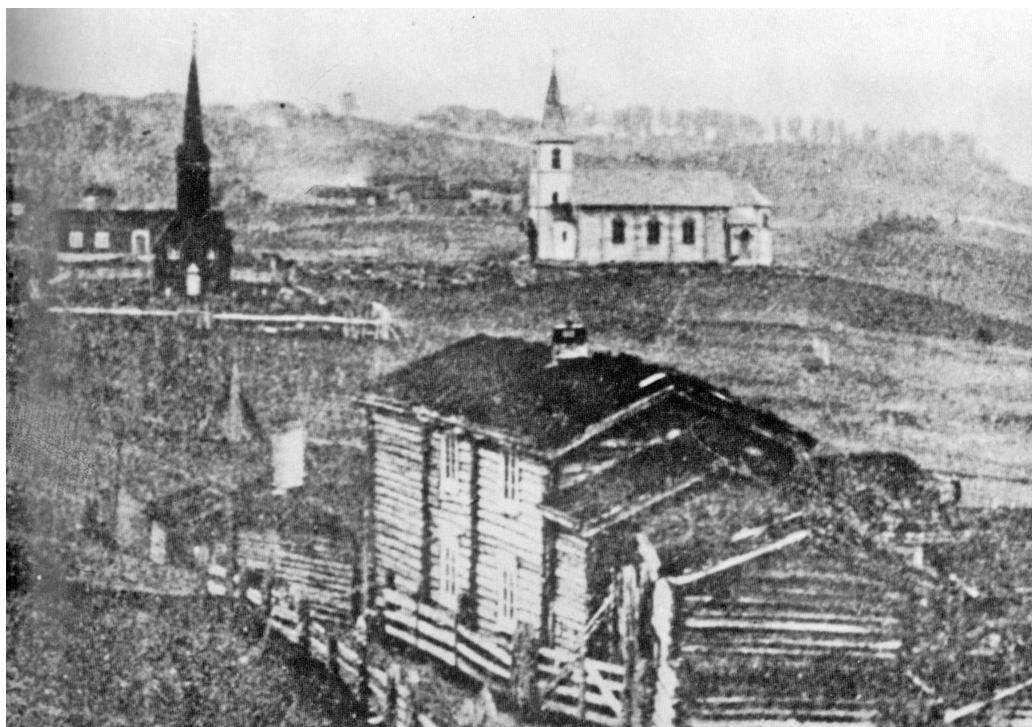

Altertavla fra Vingelen Trefoldighet

1. Et unikt bilde av kirkene i Vingelen. Trefoldighetskirka fra 1653 ble revet i mars 1882 og solgt i smått på auksjon for 273 kroner. Fra Vingelen Kirke-og Skolemuseums fotosamling. Foto: Amund A. Hagen

Innledning

Altertavla fra Vingelen gamle kirke har gjennomgått mange endringer i årenes løp. Det ble anledning til å studere den litt nærmere da den var til konservering og restaurering på Bevaringsavdelingen ved Hedmarks museet, og det vekket også interessen for maleren Peder Andersen Lillie. Altertavla kom på plass rett før åpningen av Vingelen kirke- og skolemuseum i 1983. Før altertavla igjen ble samlet på museet, hadde

de ulike delene delvis vært anvendt, delvis vært lagret på ymse vis, men det er en annen historie.

I denne artikkelen skal jeg forsøke å si noe om det vi har kunnet lese ut av tavla under restaureringen og hva vi har kunnet spore opp av opplysninger om kunstneren. Det har ikke vært anledning til å foreta arkivstudier nå, men det er gjort forsøk på å sammenstille opplysninger bygget på andres forskning slik at det kan kaste lys over det vi kan se i museet i Vingelen i dag.

Kirka

Det vokser fram en rik og omfattende billedkunst i kirkene våre i løpet av 1600- og 1700-årene og i Nord Østerdalen finner vi eksempler på dette i stort sett alle bygder. Virksomheten på Kvikne og Røros førte kunstnere og hånd-verkere til området og nye impulser fikk utbredelse. Gamlekirka i Vingelen sto ferdig i 1653 og ble revet i mars 1882. Altertavla var bekostet av hytteskriver ved Tolga smeltehytte Anders Rikard-sen Hagerup og kapellan til Tynset, Even Stenson Meldal i 1678. På denne tida ble hele kirka malt ..., "vegge og tak med vandfarve, hvit med blaa og røde figurer".¹

Det er litt spesielt at så mye av det malte interiøret tross alt ble bevart i bygda, til og med en liten plankebit med "vandfarge". Dette er nå utstilt i Vingelen kirke- og skolemuseum, mens de fleste aposteltavlene samt Jesus, henger i nykirka.

En av de største samlingene av kirkekunst fra Peter Andersen Lillies hånd

Vi kjenner ikke navn på treskjæderen, men vi mener å vite navnet på den som malte eller "stafferte" kirka og interiøret. Vi finner initialer og årstall på korsfestelsestavla, og vi får dette til å stemme med en usedvanlig aktiv "kontrafeyer" eller maler i samme tidsrom, nemlig Peter Andersen Lillie bosatt i Trondheim.

Vi kan starte med å nevne det interiør vi mener han har malt og som befinner seg i Vingelen: *altertavle, preke-*

*stol med himmel, felt fra galleribrystninger². de tolv apostler og Jesus, og et par til med ukjent "identitet"³, dessuten to store tavler: en med dommedag som motiv og et epitafium med korsfestelsen, og til slutt et mindre bilde med Jesu dåp. Dette er trolig en av de største samlingene av kirkekunst fra Petter Lillies hånd. Dessverre har ikke noen kunsthistoriker sett og vurdert alt dette i sammenheng til nå. Det er heller få som har beskjeftiget seg med denne kunstneren og hele hans produksjon. Ingeborg Reitan er et hederlig unntak. Hun har skrevet om ham i *Norsk Biografisk leksikon* og *Norsk Kunstnerleksikon*. Men hun har dessverre ikke sett aposteltavlene og altertavla og nevner ikke disse. Videre har Sigrid Christie i sitt verk *Den Lutherske Ikonografi i Norge inntil 1800 I og II*, mange opplysninger om hans kirkekunst, blant så mange andre.*

Hva vet vi om Peter Andersen Lillie?

Peter Andersen Lillie, benevnes som *kontrafeier*, dvs maler, nøyaktig fødselsår og fødested er ikke kjent, første gang han er omtalt er i 1671. Faren kan være Anders maler som var virksom i Trondheim i 1618-19, muligens er han født i Sverige, og vi vet at han døde i Trondheim 12. juni 1711. Han var gift med Berette Andersdatter som døde i 1693. ⁴Han tok borgerskap i Trondheim 1685 (eller 1686 i flg IR) og ble en av de flittigste bidragsytere innen kirkemaleriet. Grevenor⁵ fremhever at Lillie syntes å ha hatt en stilling som nærmer seg den privilegerte kunstners.⁶

2. Altertavla fra Vingelen Trefoldighets kirke 1653-1883, med kongemonogrammet til Christian 6, konge fra 1670-1699.
Foto: Jøran Nygård, Vingelen, 2004.

3. Korsfestelsestavla, epitafium fra 1678. Peter Andersen Lillies initialer, PASL

Reitan skriver at Lilje var tidens mest produktive trondhjems-maler. Arbeider av ham er kjent fra Elverum i sør, nord over Østerdalen, Møre og Romsdal, Trøndelagsfylkene, til Kvænangen i Troms. Lillie er kjent som kirke- og portrettmaler, men han er også attribuert profant interiørmaleri (det vil si at han kan ha malt interiører som f. eks gjestestuer). Muligens kan enkelte arbeider tillagt Lillie være utført av andre samtidige trøndermalere, som broren Gustav eller Barak Bogarth, som han stilmessig kan ligne til forveksling. På den annen side kan Lillie tilskrives andre arbeider fra tiden, bevarte eller bare kjent fra tidens kirkeregnskaper.⁷

Noe av Lillies kirkekunst med tilknytning til vårt område

Hans første kjente arbeider er utført på Røros i 1671-73. På Røros kvitterte han 6. februar 1673 for å ha mottatt 300 riksdaler samt kost hos bergmester Henning Irgens i ett år og tre måneder, "for Røraas Kierchis Staffering samt adschellige Historrier udi Contrafei". Et portrett av direktør Lorentz Lossius er muligens av Lillie fra samme tidsrom.

Trolig har Lillie på dette tidspunkt nylig kommet til Trøndelag østfra i strømmen av svenske innvandrere som søkte arbeid i tilknytning til gruedriften på Røros. Han reiste mye i disse trakter, fra Trondheim og opp Gaul-

4. Aposteltavler.

Øverst: saget ned til halv tykkelse og har fått omramming med Einbu sin blomsterdekor, tilpasset bruk i nykirka der flere av samme type henger.

Nederst: Apostlene Peter med nøkkelen og Andreas med andreaskorset. Gitt av Torbjørn Vangstrøen til museet. Har stått på et loft i Vangstrøa. Er trolig kjøpt under auksjonen etter gammelkirka. Viser hvordan bildene kan ha vært montert i en galleribrystning, har dobbelt tykkelse i forhold til bildene over. Mange langkirker har fortsatt slike dekorerte galleribrystninger, gjerne på tvers bakerst i kirka eller på en side. Foto: Jøran Nygård, Vingelen, 2004.

dalene, over Røros og sørover i Østerdalen.

I 1678 malte han i Vingelen og Øvre Rendalen kirker. Trær, ansikts- og figurformer på altertavlen i Øvre Ren-

dal kirke ligner dem på prekestolen i Vingelen og er trolig malt på turen i 1678.

Fra samme tidsrom stammer en gjestestue med dekorativ maling på vegger og tak på Utstu Røe, en nabogård til Vingelen kirke. Takmaleriet som er bevart, er et tidstypisk Hålsinglandsk rankemaleri i hvit, grå, sort og rød limfarge; hypotesen om Lillies svenske avstamning bygger på funnet av "hålsingranken" i umiddelbar nærhet av hans kirkemaleri.⁸

I koret i Os kirke henger ei korsfestelsestavle fra 1673 fra gamlekirka.⁹

På Glomdalsmuseet finnes nok ei tavle fra Oskirka, fra 1705 med nattverdsmotiv, sidefelt med givernes navn, og med et tekstfelt under. I Tolga kirke, gamlekirka er fra 1688, skal det også være ei nattverdtavle antagelig fra 1705. Det henger også apostel eller evangelist "portretter" i kirka.

I 1678/81 var Lillie i Elverum, malte et epitafium for Maren Opdal, hennes to menn og alle hennes barn. Reitan sier om dette at det er et høydepunkt i hans produksjon. Det gamle inventaret fra Elverum kirke ble gitt til Trysil. I dag finner vi dette i Tørberget kapell. Ut fra en stilmessig vurdering er det stor sannsynlighet for at Lillie er maleren av altertavle med nattverd på predella, korsfestelsen, oppstandelsen og himmelfarten øverst. Johannes Skraastad er treskjæreren eller bilthugger for denne tavla.

Altertavla

Altertavla er i to etasjer, den består av tavler med søyler på hver side og side-

tavler, og er avsluttet med Christian 5' monogram holdt av to engler.¹⁰ Trolig mangler nederste del av tavla, oftest var det et smalere felt som også kunne ha malte motiver, det man kaller *predella*.

Julenatt

Hovedtavla har julenattmotiv med hyrdenes tilbedelse. Vi ser en relativt stor nyfødt Jesus svøpt i et klede liggende på strå med en engel som verner om ham. Maria står til venstre med korsede armer, Josef til høyre, han blir som tradisjonen tilsier, framstilt som en eldre mann og han står og lyser for dem. Til høyre for ham igjen sees to hyrder, okse og esel. Til venstre for Maria kneler en hyrde med hatt på hodet og vi ser i bakgrunnen fårene på marken. I skyene som er malt på karakteristisk vis med runde former, syner en engel seg. Vi aner bymessige bygninger bak denne julenattscenen.¹¹

Bildet har ramme med eggstavbord. I hjørnene øverst er det montert to englehoder. Tavla er avsaget øverst. Det midterste av et felt med teksten "En søn er os given E" spart. På et tidspunkt ble hele altertavla forandret, trolig i 1820, noe jeg vender tilbake til senere i artikkelen. Det skriftstedet som det henvises til, er nok Esaias 9.6, eller som det heter i moderne Bibelutgaver: Jesaia 9.6, profetiet om Jesu fødsel: "et barn er oss født, en sønn er oss gitt". Hele tekstfeltet kan derfor ha vært: "Et barn er os født En søn er os given Esaias IX VI.

Akkurat dette motivet kjennes ikke fra andre arbeider av Lillie. Men et litt

annet julenattmotiv finner vi i Elverhøy kirke, tidligere Tromsøysund¹². Den tavla er laget i Trondheim av snekker Gran og maleren Peder Andersen Lilje og er datert 1689. Den er delt i tre felter: predella med nattverden, hovedmotivet forestiller Maria med Jesusbarnet og Josef, og øverst gravleggingen. Det eneste som har litt til felles med vår altertavle kan sies å være måten Josef er framstilt på.

Bebudelsen

Den øverste tavla har motiv fra Maria budskapsdag; navnet på den dagen i Kirkeåret da den kristne kirke markerer at Maria fikk besøk av engelen Gabriel, som fortalte henne at hun skulle føde Guds sønn og kalle ham Jesus. Bebudelsen kjennes fra en rekke gjengivelser i vår kirkekunst, de fleste fra 1600-årene. Kunstnerne hadde forskjellige kobberstikk av kjente europeiske kunstnere som forelegg.

5. Bebudelsen. Tresnitt av Virgil Solis, *Biblische Figuren* 1562. I Virgil Solis' pasjonel fra 1553 bærer engelen et scepter omslynget av båndet for hilsningsformularen, mens denne hilsningsformularen mangler i mange framstillinger av dette motivet. På altertavla i Vingelen er det faktisk med.

Lillie har i vår tavle latt seg inspirere av et tresnitt av Virgil Solis, *Biblische Figuren* fra 1562.

Vi ser Faderen i skyen som en due som sender engelen, og vi ser engelen Gabriel som bærer et scepter omslyngt et båndet av hilsnings-formularen¹³, ”engelen kom med bud”. Maria får det store budskap mens hun sitter og leser i sitt lønnkammer, sengekammer. Interiøret er ganske nøytralt, men med himmelseng med vakkert drapert forheng.

Lillie har malt samme motiv i Namdalseid kirke, men har der brukt et annet forelegg hvor engelen gir Maria en lilje, som ofte brukes som hennes attributt (symbol).

Endring av tavla i 1820 – en gåte!

Da de forskjellige delene av altertavla kom til restaurering på siste halvdel av 1970-tallet, bar den preg av at det hadde skjedd en endring av den, trolig i 1820. På venstre ving sett forfra ut for ”Bebudelsen” står malt Aaret, mens det på høyre side står malt 1820. På venstre ving ut for ”Jesu fødsel” sto det før avdekking malt *Lars Estensen Aas*. På motsatt side står det fortsatt *Esten Ingebretsen Wingelen*.

Vi går ut fra at den lyseblå maling vi finner på interiøret, også på prekestolen, ble påført da, samtidig med at givernes navn ble malt på vingene. Videre ble tavla sagd av og øverste tavle gjort om til dør (del av ei todelt dør muligens fordi den er så lav). Kongemonogrammet ble også saget av i nederkant, mens nederste vingepar ble saget av i overkant. Hvordan dette har

vært montert på slutten av sin tilværelse i gammelkirka er fortsatt en gåte!

Restaurering og konservering

De to hovedtavlene var i god forfatning, uten overmaling, mens man tydelig hadde ønsket å endre fargeholdning i kirken ellers som nevnt over. Prekestolen har fortsatt den blå overmaling. Blått ble mye brukt først på 1800-tallet, mens brunt og grønt virket umoderne. Kirkene på Røros, vigslet i 1784 og Tynset som ble vigslet i 1795 er preget av en fargeholdning i grått, lys blått og med blå marmorering.

Malerikonservatorene Truls og Gun Barbro Løken ledet restaureringsarbeidet. Det ble foretatt undersøkelser og man kom fram til at det under den blå malingen var godt bevart originalmaling. Dermed kunne man tillate seg å fjerne den blå overmalingen, både på vingene og omramming ellers. Dessuten ville man ved en nymontering gjøre forsøk på å få fram det rette forholdet mellom de enkelte delene med den takhøyde man hadde til rådighet.

Hovedtavla med Jesu fødsel hadde skader etter vannlekkasje. Her ble det foretatt rens, retusjering og fernisering.

Søylene er malt som marmorimitasjon og staffert med sølv og gull. En del av sølvet på søylene var meget anløpet og framsto som svart, her ble det foretatt en ny forsølving og påført ferniss. De forgylte delene var meget slitt og derfor ble disse partiene forgylt på nytt.

Tekstfeltene omkranset av laurbær ble røntgen-undersøkt. Kun bildet av

venstre felt nederst ga sikre indisier på at det var tekst under. Man valgte derfor å avdekke denne teksten og navnet til en av givene fra 1600-tallet kom fram, Even Meldal¹⁴, i gull på rød bunn. Det som står i medaljongene ellers hører altså sammen med den blå perioden fra 1820.

Fargeholdningen i interiøret fra Singsås kirke¹⁵ ligner meget på slik det opprinnelig var i Vingelen.

Dommedagstavle fra Singsås, nå Glomdalsmuseet, fra 1699, samme motiv som på tavla i Vingelen.

Avslutning

Interiøret fra Vingelen Trefoldighet er spennende. En grundigere undersøkelse av kunst etter Peder Andersen Lillie ligger og venter på den rette. Jeg håper at denne artikkelen kan være en spore til at leserne studerer kirkeinven-

tar i de forskjellige kirkene som er nevnt, med nye øyne, og ikke minst ser på Lillie-samlingen i Vingelen på en ny måte.

Vigdis Vingelsgaard, konservator kulturhistorisk materiale, leder av Bevaringsavdelingen, Hedmarksmuseet, Hamar

1 Esten Trøen, ca 1920, Fortællinger om Vindgelen Sogn, Fjell Ljom. Trøen nevner bare julenattmotivet.

2 E. Trøen: ovenover indgangsdøren og døbefonten (var før i aulukke bak i k.) var en lem (pulpitur) for ungdommen, senere... på sydsiden for hytteskriver ..Hagerup.

3 Tavlene av Peter og Andreas kom til museet fra Vangstrøa på 1990-tallet. Har ikke undersøkt om to av apostlene i kirka kan være malt av Einbu som erstatning for de to som de trodde var borte.

4 Ingeborg Reitan, Norsk biografisk leksikon, 2002, Lillie, Pet(ter) Andersen, "Petter kontrafeier", maler; død 1711.

5 Henrik Grevenor: Norsk malekunst under Renaissance og Barokk, 1928

6 Sigrid Christie (1923-2004) Den lutherske ikonografi i Norge I s 86.

7 IR

8 IR

9 SC II s 134 Korsfestelsen, maleriet i barokk-altertavlen i Os kirke, Østerdalen, er likeledes en speilvendt og forenklet utgave av Bolwerts verk (fig. 277), etter Rubens 1620. Amsterdam. Her er Maria Magdalena sløffet. Dessuten er Johannes' karakteristiske håndbevegelse sløffet.

10 Christian. 5 var regent fra 1670-1699.

11 Forelegg Dürer, "Die Unbetung der Hirten" fra Die kleine Passion, omtalt av SC s. 53, II.

12 Jubileumsberetning: Elverhøy kirke 1803-2003. Altertavla er fra en eldre kirke.

13 SC II s 49

14 Trøen: personell kapelan til Tønset, Even Stenson Meldal, bekostet altertavlen 1678.

15 Nå på Glomdalsmuseet